

**PRAWA OSÓB
Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ
INTELEKTUALNĄ
LUB PSYCHICZNĄ
W ŚWIETLE MIĘDZYNARODOWYCH
INSTRUMENTÓW OCHRONY
PRAW CZŁOWIEKA**

redakcja naukowa
Dorota Pudzianowska

MONOGRAFIE LEX

LEX

a Wolters Kluwer business

**PRAWA OSÓB
Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ
INTELEKTUALNĄ
LUB PSYCHICZNĄ
W ŚWIETLE MIĘDZYNARODOWYCH
INSTRUMENTÓW OCHRONY
PRAW CZŁOWIEKA**

redakcja naukowa
Dorota Pudzianowska

Zamów książkę w księgarni internetowej

proinfo.pl
księgarnia internetowa

LEX

a Wolters Kluwer business

Warszawa 2014

Stan prawny na 1 maja 2014 r.

Recenzent
Prof. dr hab. Ireneusz Kamiński

Wydawca
Magdalena Przek-Ślesicka

Redaktor prowadzący
Ewa Fonkowicz

Opracowanie redakcyjne
Agata Walkowska

Łamanie
Wolters Kluwer

Układ typograficzny
Marta Baranowska

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

prawolubni

SZANUJMY PRAWO I WŁASNOŚĆ
Więcej na www.legalnakultura.pl
POLSKA IZBA KSIĄŻKI

© Copyright by
Wolters Kluwer SA, 2014

ISBN 978-83-264-3315-3

ISSN 1897-4392

Wydane przez:
Wolters Kluwer SA

Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. 22 535 82 00, fax 22 535 81 35

e-mail: ksiazki@wolterskluwer.pl

www.wolterskluwer.pl
księgarnia internetowa www.profinfo.pl

Pamięci prof. dr. hab. Zbigniewa Radwańskiego

Spis treści

Wykaz skrótów / 9

Wprowadzenie / 13

Anna Błaszczak

Zastrzeżenia i oświadczenie interpretacyjne Polski do Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami / 25

Dorota Pudzianowska

Zagadnienie ubezwłasnowolnienia w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka / 45

Sándor Gurbai

Ograniczanie czy respektowanie zdolności do czynności prawnych osób dorosłych z niepełnosprawnościami? / 67

Robert Rybski

Zdolność w sferze prawa osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi oraz osób z problemami zdrowia psychicznego. Raport Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej z 2013 r. / 89

Magdalena Olczyk

Sytuacja prawna osób z niepełnosprawnościami w Hiszpanii w związku z ratyfikacją Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami / 104

Monika Zima-Parjaszewska

Artykuł 12 Konwencji ONZ o prawach osób z niepełnosprawnościami a ubezwłasnowolnienie w Polsce / 127

Małgorzata Szeroczyńska

Mozolna droga ku likwidacji instytucji ubezwłasnowolnienia / 164

Kamil Zaradkiewicz

Ubezwłasnowolnienie – perspektywa konstytucyjna a instytucja prawa cywilnego / 190

Ryszard Chruściak

Ubezwłasnowolnienie jako przesłanka pozbawienia praw wyborczych – aspekty konstytucyjne / 214

Adam Bodnar

Międzynarodowe standardy praw człowieka a prawa wyborcze osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi lub psychicznymi / 236

Anna Rakowska-Trela

Prawa wyborcze osób z niepełnosprawnością intelektualną i psychiczną – perspektywa prawnoporównawcza / 266

Anna Śledzińska-Simon

Ograniczenia osób ubezwłasnowolnionych w zakresie konstytucyjnych praw i wolności o charakterze politycznym / 284

Robert Rybski

Prawa wyborcze osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi w raporcie Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej z 2010 r. – wnioski dla Polski / 308

Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. / 325

Raport Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Prawo osób cierpiących na zaburzenia psychiczne i osób niepełnosprawnych umysłowo do udziału w życiu politycznym / 359

Projekt założeń projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy... / 391

Noty o autorach / 413

Wykaz skrótów

Akty prawne

- ABGB** Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch vom 1 Juni 1811 (JGS Nr 946/1811 z późn. zm.) – kodeks cywilny austriacki z dnia 1 czerwca 1811 r.
- BGB** Bürgerliches Gesetzbuch vom 18 August 1896 (tekst jedn.: BGBI. I 2002, S. 42 z późn. zm.) – niemiecki kodeks cywilny z dnia 18 sierpnia 1896 r.
- C.C.** Real decreto de 24 de julio de 1889, Código Civil (BOE z 26 lipca 1889 r., nr 206) – hiszpański kodeks cywilny z dnia 24 lipca 1889 r.
- E.C.** Ley 1/2000, de 7 de enero, de Enjuiciamiento Civil (BOE z 8 stycznia 2000 r., nr 7) – hiszpańskie prawo proceduralne z 7 stycznia 2000 r.
- EKPC** europejska Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 z późn. zm.)
- (europejska Konwencja praw człowieka)**
- FB** Föräldrabalken (1949:381) (http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Foraldrabalk-1949381_sfs-1949-381/) – szwedzki kodeks rodzinny z dnia 10 czerwca 1949 r.
- k.c.** ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 121)

- k.p.c.** ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (tekst jedn.: Dz. U. z 2014 r. poz. 101 z późn. zm.)
- k.r.o.** ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (tekst jedn.: Dz. U. z 2012 r. poz. 788 z późn. zm.)
- k.wyb.** ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. – Kodeks wyborczy (Dz. U. Nr 21, poz. 112 z późn. zm.)
- Konstytucja RP** Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.)
- Konwencja wiedeńska** Konwencja wiedeńskiej o prawie traktatów, sporządzona w Wiedniu dnia 23 maja 1969 r. (Dz. U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439)
- KPON (Konwencja)** Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r. (Dz. U. z 2012 r. poz. 1169); Convention on the rights of persons with disabilities (Konwencja o prawach osób z niepełnosprawnościami)
- KPP** Karta praw podstawowych Unii Europejskiej (Dz. Urz. UE C 326 z 26.10.2012, s. 391)
- MCA** Mental Capacity Act 2005 (http://www.opsi.gov.uk/ACTS/acts2005/ukpga_20050009_en_1) – ustawa o poczytalności z 2005 r.
- MPPOiP** Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych (Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167 załącznik)
- Protokół nr 1 do EKPC** Protokół nr 1 do europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzony w Paryżu dnia 20 marca 1952 r. (Dz. U. z 1995 r. Nr 36, poz. 175 załącznik 1)
- rozporządzenie Rady (WE) 168/2007** rozporządzenie Rady (WE) 168/2007 z dnia 15 lutego 2007 r. ustanawiające Agencję Praw Podstawowych Unii Europejskiej (Dz. Urz. UE L 53 z 22.02.2007, s. 1)

Organy i instytucje

APP	Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej
CERMI	El Comité Español de Representantes de Personas con Discapacidad
ETPC (Trybunał)	Europejski Trybunał Praw Człowieka
KKPC	Komisja Kodyfikacyjna Prawa Cywilnego
ONZ	Organizacja Narodów Zjednoczonych
P FON	Polskie Forum Osób Niepełnosprawnych
PSOUU	Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym
RPO	Rzecznik Praw Obywatelskich
SN	Sąd Najwyższy
TK	Trybunał Konstytucyjny
UE	Unia Europejska
ZN	Zgromadzenie Narodowe

Publikatory i czasopisma

AS	Amtliche Sammlung des Bundesrechts
BGBL.	Bundesgesetzblatt
BOE	Boletín Oficial del Estado
Dz. U.	Dziennik Ustaw
Dz. Urz.	Dziennik Urzędowy
JGS	Justizgesetzsammlung
KPP	Kwartalnik Prawa Prywatnego
OSNC	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna
OSNC-ZD	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna – Zbiór Dodatkowy
OSNPG	Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Wydawnictwo Prokuratury Generalnej

OTK ZU	Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego. Zbiór Urzędowy
RGBL.	Reichsgesetzblatt

Wprowadzenie

Przedkładana publikacja jest rezultatem konferencji zorganizowanej z inicjatywy Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka wspólnie z Pełnomocnik Rządu ds. Równego Traktowania minister Agnieszką Kozłowską-Rajewicz. Konferencja pt. *Ubezwłasnowolnienie jako bariera dla ratyfikacji Konwencji ONZ o prawach osób z niepełnosprawnościami* odbyła się w dniu 14 czerwca 2012 r. i zebrała grono wybitnych specjalistów, posłów oraz członków Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego. W konferencji udział wzięli m.in. prof. dr hab. Zbigniew Radwański, który kilka tygodni później stworzył zespół ds. zdolności do czynności prawnych osób niepełnosprawnych psychicznie przy Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego. Zespół ten przygotował projekt założeń nowelizacji kodeksu cywilnego w zakresie likwidacji instytucji ubezwłasnowolnienia¹ (dalej: Założenia). Prof. Z. Radwański zmarł 20 grudnia 2012 r. nie doczekawszy końca prac, które zainicjował. Książkę tę dedykujemy jego pamięci.

Teksty zawarte w prezentowanej publikacji analizują międzynarodowy standard ukształtowany w Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami, w orzecznictwie Komitetu ds. Praw Osób z Niepełnosprawnościami, a także w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Ponadto w książce omówione zostały problemy polskiego systemu prawnego w kontekście nowego ujęcia zagadnienia praw osób z niepełnosprawnościami. W szczególności omówione zostały zagadnienia dotyczące regulacji ograniczeń zdolności do czynności prawnych oraz ograniczania dostępu osób z niepełnosprawnościami do praw

¹ Projekt założeń projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, ustawy – Kodeks postępowania cywilnego, ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej oraz niektórych innych ustaw, dokument z dnia 4 marca 2014 r.

politycznych. Problematyka ta została dodatkowo przedstawiona w kontekście prawnoporównawczym.

Podstawowym problemem w świetle standardów wyznaczonych przez Konwencję o prawach osób z niepełnosprawnościami jest w Polsce regulacja instytucji ubezwłasnowolnienia. Na potrzebę dokonania kompleksowych zmian tej instytucji wskazał sześć lat temu Trybunał Konstytucyjny w wyroku z dnia 7 marca 2007 r. (K 28/05). Wydanie przez Trybunał wyroku w tej sprawie zbiegło się w czasie z podpisaniem przez Polskę w dniu 30 marca 2007 r. Konwencji. Konwencja stanowi zmianę paradygmatu w podejściu do praw osób z niepełnosprawnościami. Osoby z niepełnosprawnościami nie są już postrzegane jako bierni odbiorcy pomocy, którzy nie są w stanie sami o sobie decydować i wymagają opieki. Zamiast tego stają się podmiotami, którym przysługują określone prawa. Zmianę odzwierciedla również odejście od medycznego podejścia do osób z niepełnosprawnościami na rzecz podejścia społecznego, w którym przyjmuje się, że niepełnosprawność jest wynikiem interakcji ze społeczeństwem.

Zgodnie z kluczowym dla postanowień Konwencji art. 12 państwa strony potwierdzają, że osoby z niepełnosprawnościami mają prawo do uznania ich za podmioty prawa (ust. 1) oraz uznają, że osoby z niepełnosprawnościami mają zdolność prawną i zdolność do czynności prawnych (*legal capacity*) na zasadzie równości z innymi osobami, we wszystkich aspektach życia (ust. 2). Z przepisu tego wynika konieczność zastąpienia modelu zastępczego podejmowania decyzji modelem wspieranego podejmowania decyzji. Nie do pogodzenia z tym standardem jest instytucja ubezwłasnowolnienia pełnego czy częściowego. Od początku dyskusji nad potrzebą ratyfikowania przez Polskę Konwencji sporna pozostawała faktyczna treść normatywna art. 12 KPON. W polskim tłumaczeniu angielski zwrot *legal capacity* został przetłumaczony jako zdolność prawna. Nie ulega jednak wątpliwości, że zgodnym zamiarem autorów Konwencji było przyznanie osobom z niepełnosprawnościami nie tyle zdolności prawnej, co równej z innymi osobami zdolności do czynności prawnych. O tym, że oficjalne tłumaczenie jest błędne, świadczy też wniesione przez rząd polski oświadczenie interpretacyjne do art. 12 KPON, które w swej treści w całości odnosi się do zdolności do czynności prawnych. Polska oświadczyła, że interpretuje art. 12 Konwencji w sposób zezwalający na stosowanie ubezwłasnowolnienia w okolicznościach i w sposób określony prawem wewnętrznym.

Jak argumentuje Anna Błaszczak², oświadczenie interpretacyjne złożone przez Polskę do art. 12 KPON należy uznać za niedopuszczalne. Jej zdaniem w istocie jest to zastrzeżenie, które jest niezgodne z przedmiotem Konwencji oraz stoi w sprzeczności z jej celami, do których należy m.in. zapewnienie równego korzystania ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności wszystkim osobom z niepełnosprawnościami.

Pomimo błędnego tłumaczenia art. 12 KPON oraz złożenia przez Polskę wspomnianego wyżej oświadczenia interpretacyjnego, co wskazuje na to, że brak było woli zmiany instytucji ubezwłasnowolnienia i zdawało się zamykać na długo dyskusję na temat ubezwłasnowolnienia, udało się doprowadzić do rozpoczęcia prac nad zniesieniem instytucji ubezwłasnowolnienia poprzez powołanie wspomnianego zespołu ds. zdolności do czynności prawnych osób niepełnosprawnych psychicznie przy Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego. Niewątpliwie w dyskusji na temat potrzeby zmiany instytucji ubezwłasnowolnienia ważne też były kolejne argumenty pojawiające się w ostatnich latach w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Wprawdzie Trybunał nie uznał do tej pory ubezwłasnowolnienia jako instytucji, której nie da się pogodzić z Konwencją, to jednak jednoznacznie ocenił ubezwłasnowolnienie jako środek o bardzo poważnych konsekwencjach, który powinien być stosowany jedynie w wyjątkowych sytuacjach. Trybunał ustalił też standard proceduralny, który podważa tradycyjne ujmowanie instytucji ubezwłasnowolnienia jako środka oznaczającego „śmierć cywilną” osoby z zaburzeniami psychicznymi czy intelektualnymi, wyłączającego jej prawo do zwrócenia się do sądu w tak fundamentalnych sprawach dla jej statusu, jak przywrócenie zdolności do czynności prawnych czy rozpoznanie sytuacji konfliktu z opiekunem³. W wyniku rozwoju norm prawa międzynarodowego w zakresie zdolności do czynności prawnych również w Polsce doszło do zmiany perspektywy analizy i oceny instytucji ubezwłasnowolnienia z cywilistycznej na w coraz większym stopniu inspirowaną prawami człowieka⁴. Rozpoczęto prace nad zmianą instytucji ubezwłasnowolnienia, która jest jedną

² Powołuję się na opinie zaprezentowane przez autorów w niniejszej publikacji. Zob. A. Błaszczak, *Zastrzeżenia i oświadczenie interpretacyjne Polski do Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami*.

³ Zob. D. Pudzianowska, *Zagadnienie ubezwłasnowolnienia w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*.

⁴ Zob. M. Zima-Parjaszewska, *Artykuł 12 Konwencji ONZ o prawach osób z niepełnosprawnościami a ubezwłasnowolnienie w Polsce*.

z niewielu rozwiązań prawa prywatnego, które od czasu jego wejścia w życie nie ulegały istotnym zmianom⁵.

Wspomniany zespół ds. zdolności do czynności prawnych osób niepełnosprawnych psychicznie opracował propozycję zastąpienia instytucji ubezwłasnowolnienia instytucją wsparcia dla osób z zaburzeniami psychicznymi zwaną opieką. Według uzasadnienia Założeń projektowana regulacja ma na celu m.in. realizację standardów wyznaczonych w art. 12 ust. 2–5 KPON, tj. „zapewnienie osobom niepełnosprawnym dostępu do wsparcia, którego mogą potrzebować przy korzystaniu ze **zdolności do czynności prawnych** [podkreślenie D.P.]”⁶. Zdaniem projektodawców zastosowanie koncepcji ubezwłasnowolnienia do dorosłych osób z niepełnosprawnościami wywołuje zastrzeżenia aksjologiczne, gdyż prowadzi do stygmatyzacji tych osób oraz może grozić sprzecznością odpowiednich przepisów z normami międzynarodowymi chroniącymi prawa człowieka⁷. Projektowana nowelizacja przyjmuje zasadę pełnej zdolności do czynności prawnych osoby dorosłej i jako wyjątki od niej ograniczenia możliwości korzystania z tej zdolności, gdy jest to konieczne ze względu na stan osoby dotkniętej niepełnosprawnością. Zakres tych ograniczeń ma być jednak ustalany w sposób indywidualny, z uwzględnieniem sytuacji konkretnej osoby. Odchodzi się zatem od modelu, w którym orzeczeniem sądowym dana osoba zostaje pozbawiona zdolności do czynności prawnych „w zakresie określonym w sposób abstrakcyjny i luźno tylko powiązany ze stanem psychicznym takiej osoby”⁸. Nowelizacja zmienia także funkcję opieki i relację między opieką a zdolnością do czynności prawnych. O ile w obecnym stanie prawnym przesłanką ustanowienia opieki czy kurateli jest uprzednia ingerencja w zdolność do czynności prawnych, polegająca na ubezwłasnowolnieniu całkowitym lub częściowym, to w projektowanej regulacji opieka ma być ustanawiana dla pomocy w prowadzeniu spraw przez osobę z niepełnosprawnością, a zakres obowiązków i kompetencji opiekuna ma być zależny od stanu psychicznego podopiecznego. Przede wszystkim obejmować on może osobisty kontakt, wsparcie, asystencję, natomiast reprezentację podopiecznego tylko gdy jest to niezbędne. Zakres interwencji sądu w sytuację osoby

⁵ Zob. K. Zaradkiewicz, *Ubezwłasnowolnienie – perspektywa konstytucyjna a instytucja prawa cywilnego*.

⁶ Założenia, s. 5.

⁷ Tamże, s. 7.

⁸ Tamże, s. 7–8.

z niepełnosprawnością ma być uzależniony od jej stanu psychicznego, majątkowego, rodzinnego i całokształtu sytuacji społecznej⁹. Zgodnie z Załoženiami możliwe rozstrzygnięcia powinny rozciągać się na skali od zapewnienia współudziału opiekuna w podejmowaniu decyzji przez osobę z zaburzeniami psychicznymi lub intelektualnymi, polegającego na doradztwie, aż do zastąpienia osoby podlegającej opiece w dokonywaniu czynności prawnych przez jej opiekuna i pozbawieniu tej osoby możliwości samodzielnego działania w tej sferze. W związku z tym opieka będzie mogła przybrać jedną z czterech form: (1) opieki asystenckiej, pozostawiającej osobie korzystającej z ochrony pełną zdolność do czynności prawnych, a polegającej na udzielaniu podopiecznemu wsparcia w podejmowaniu decyzji; (2) opieki z reprezentacją „równoległą”, pozostawiającej osobie korzystającej z ochrony zdolność do czynności prawnych, a jednocześnie nadającej opiekunowi upoważnienie do reprezentowania podopiecznego w oznaczonym zakresie; (3) opieki z kompetencją do współdecydowania, polegającej na zastrzeżeniu zgody lub potwierdzenia opiekuna dla ważności oznaczonych rodzajowo czynności prawnych osoby korzystającej z ochrony oraz (4) opieki połączonej z umocowaniem do wyłącznego zastępstwa, w której upoważnienie do podejmowania czynności prawnych w oznaczonym w orzeczeniu zakresie miałaby tylko opiekun, a nie miałaby go osoba z niepełnosprawnością psychiczną¹⁰.

Biorąc pod uwagę planowany wyżej zakres zmian, który kierunkowo odpowiada standardowi międzynarodowemu, należy jednak podnieść, że kontrowersyjna jest możliwość całkowitego zastępowania w podejmowaniu decyzji (choćby w wąskim zakresie). Dwie ostatnie z proponowanych form są odniesieniem do obowiązującego obecnie częściowego i całkowitego ubezwłasnowolnienia, a jak argumentują Sándor Gurbai¹¹ i Monika Zima-Parjaszewska¹², pozostawienie takich rozwiązań nie jest zgodne ze standardem płynącym z Konwencji. Zdaniem autorów art. 12 KPON wyznacza absolutnie obowiązujący standard w zakresie kształtowania form wsparcia w korzystaniu ze zdolności do czynności prawnych. Artykuł 12 nakłada na państwa strony obowią-

⁹ Tamże, s. 8.

¹⁰ Tamże, s. 10–11.

¹¹ Zob. S. Gurbai, *Ograniczanie czy respektowanie zdolności do czynności prawnych osób dorosłych z niepełnosprawnościami?*

¹² Zob. M. Zima-Parjaszewska, *Artykuł 12 Konwencji ONZ o prawach osób z niepełnosprawnościami a ubezwłasnowolnienie w Polsce.*

zek dotyczący wdrożenia prawa do zachowania zdolności do czynności prawnych; powinny one „podjąć odpowiednie działania w celu zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami dostępu do pomocy, jakiej mogą wymagać przy korzystaniu ze swojej zdolności do czynności prawnych”. Zatem zgodnie z Konwencją zdolność do czynności prawnych nie może być ograniczana ani wyłączona ze względu na niepełnosprawność. Natomiast zdaniem Kamila Zaradkiewicza¹³ stwierdzenie, iż niedopuszczalne jest całkowite pozbawianie osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi lub psychospołecznymi zdolności do czynności prawnych niezależnie od stopnia oraz rodzaju niepełnosprawności, należy uznać za zbyt rygorystyczne.

Inną kwestią problemową w proponowanych w Założeniach rozwiązaniach jest to, czy powinna być prowadzona rejestracja orzeczeń o ustanowieniu opieki. Jak pisze członkini zespołu ds. zdolności do czynności prawnych osób niepełnosprawnych psychicznie przy Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego Małgorzata Szeroczyńska¹⁴, członkowie zespołu opowiedzieli się za brakiem jakiegokolwiek rejestracji orzeczeń o ustanowieniu opieki, gdyż w ich przekonaniu niosłaby ona zbyt duże ryzyko naruszenia prawa do prywatności osoby korzystającej ze wsparcia, a zyski, które taka rejestracja mogłaby przynieść, byłyby zbyt małe w stosunku do potencjalnego ryzyka ich stygmatyzacji i marginalizacji w obrocie prawnym. Z tym podejściem dyskutuje Kamil Zaradkiewicz, którego zdaniem z uwagi na wartość, jaką jest pewność oraz bezpieczeństwo obrotu cywilnoprawnego, być może należałoby rozważyć wprowadzenie takiego systemu rejestracji.

W kontekście dyskusji nad zmianą instytucji ubezwłasnowolnienia w Polsce warto zwrócić uwagę, że w kilku krajach europejskich w ostatnich latach przyjęte zostały zmiany w zakresie regulacji ograniczeń w zdolności do czynności prawnych spowodowane stosowaniem nowego paradygmatu, który ukształtował się w prawie międzynarodowym. Warto zauważyć, co omawia w swoim tekście Sándor Gurbai, że zmiany dotyczące ograniczeń zdolności do czynności prawnych miały w ostatnim czasie miejsce w naszej części Europy. W latach 2013–2014 nowe regulacje przyjęły Węgry, Łotwa oraz Czechy, gdzie wcześniejsze rozwiązania prawne były podobne do polskich. Z kolei omówiony

¹³ Zob. K. Zaradkiewicz, *Ubezwłasnowolnienie – perspektywa konstytucyjna a instytucja prawa cywilnego*.

¹⁴ Zob. M. Szeroczyńska, *Mozolna droga ku likwidacji instytucji ubezwłasnowolnienia*.

szczegółowo przez Magdalenę Olczyk¹⁵ przykład Hiszpanii pokazuje proces polityczno-legislacyjny, który doprowadził do uznania przez rząd hiszpański konieczności dostosowania regulacji w zakresie ubezwłasnowolnienia do wymagań art. 12 KPON. Warto podkreślić, że istotną rolę w tym procesie odegrała organizacja pozarządowa El Comité Español de Representantes de Personas con Discapacidad. Rolę środowiska organizacji pozarządowych reprezentujących interesy osób z niepełnosprawnościami w procesie dochodzenia do porozumienia co do konieczności zmian ubezwłasnowolnienia w Polsce pokazuje w swoim tekście Małgorzata Szeroczyńska. Wskazuje na działania takich m.in. organizacji, jak: Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym, Polskie Towarzystwo Prawa Antydyskryminacyjnego czy Helsińska Fundacja Praw Człowieka.

Wspomniane Założenia jako dokument Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego nie odnoszą się do zagadnień publicznoprawnych, w tym do kwestii wpływu likwidacji instytucji ubezwłasnowolnienia i wprowadzenia środków wsparcia w postaci opieki na prawa polityczne. Jest to jednak zagadnienie niezwykle ważne w kontekście międzynarodowego standardu, o którym była mowa wyżej. Artykuł 29 KPON zawiera listę gwarancji odnoszących się do uczestnictwa w życiu politycznym. Zgodnie z nim państwa strony Konwencji są zobowiązane zagwarantować osobom z niepełnosprawnościami prawa polityczne oraz możliwość korzystania z nich na równi z innymi osobami. Bardzo ważny jest również w tym kontekście wyrok ETPC z dnia 20 maja 2010 r. w sprawie *Kiss v. Węgry*, w którym Trybunał uznał, że całkowite pozbawienie osób częściowo ubezwłasnowolnionych prawa głosowania, bez względu na ich aktualny stan zdrowia, stanowi naruszenie art. 3 Protokołu nr 1 do EKPC. Ponadto w niedawnej decyzji w sprawie *Zsolt Bujdosó i 5 innych skarżących v. Węgry*¹⁶ Komitet ds. Praw Osób z Niepełnosprawnościami wyraźnie wskazał, że interpretacja art. 12 i 29 KPON wymaga całkowitego zakazu wprowadzania ograniczeń w zakresie prawa głosu dla osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi. Komitet stwierdził, że art. 29 KPON wymaga od państw stron zapewnienia osobom z niepełnosprawnościami w sposób pełny i efektywny uczestnictwa w życiu politycznym i publicznym, na równi z innymi osobami. Zdaniem Komitetu obejmuje to gwarancje w zakresie

¹⁵ Zob. M. Olczyk, *Sytuacja prawna osób z niepełnosprawnościami w Hiszpanii w związku z ratyfikacją Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami*.

¹⁶ Komunikat nr 4/2011 z dnia 9 września 2013 r.

prawa głosu. Artykuł 29 KPON nie przewiduje żadnego uzasadnionego ograniczenia lub odstępstwa dla jakiejkolwiek grupy osób z niepełnośprawnościami. Z tego też powodu wyłączenie prawa głosu na podstawie postrzeganej lub rzeczywistej psychicznej lub intelektualnej niepełności, w tym ograniczenie na podstawie zindywidualizowanej oceny, stanowi dyskryminację ze względu na niepełnosprawność.

Problematyczna z tego punktu widzenia jest regulacja art. 62 ust. 2 Konstytucji RP, zgodnie z którą prawo udziału w referendum oraz prawo wybierania nie przysługuje m.in. osobom, które prawomocnym orzeczeniem sądowym zostały ubezwłasnowolnione. Konsekwencją tego konstytucyjnego uregulowania są przepisy kodeksu wyborczego¹⁷, ustawy o referendum ogólnokrajowym¹⁸ i ustawy o referendum lokalnym¹⁹, które pozbawiają tę grupę czynnego i biernego prawa wyborczego oraz prawa do udziału w referendach.

W praktyce praw wyborczych w Polsce pozbawiane są osoby ubezwłasnowolnione zarówno całkowicie, jak i częściowo. Jak wskazuje Anna Rakowska-Trela²⁰, w literaturze przedmiotu podnosi się, że ograniczenie to w obu tych wypadkach jest uzasadniane „niedojrzałością psychiczną” czy „niezdolnością do świadomego i racjonalnego kierowania swoim postępowaniem”. Wskazuje się także, że „osoba niemogąca rozporządzać swoimi sprawami tym bardziej nie jest zdolna do rozstrzygania w sprawach publicznych”. Trybunał Konstytucyjny w wyroku z dnia 7 marca 2007 r. (K 28/05) zauważył, że odebranie osobom ubezwłasnowolnionym określonych przepisami praw politycznych wynika z założenia, że osoby, które z powodu choroby umysłowej, upośledzenia lub innych zaburzeń psychicznych nie mogą samodzielnie i racjonalnie kierować swoim własnym postępowaniem i decydować o swoich osobistych sprawach, nie powinny również mieć wpływu na rozstrzyganie spraw publicznych dotyczących dobra wspólnego, na kierowanie sprawami państwa i wspólnot samorządowych. Zdaniem Trybunału Konstytucyjnego nie stanowi ono niedopuszczalnej dyskry-

¹⁷ Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. – Kodeks wyborczy wyłącza czynne i bierne prawo wyborcze osób ubezwłasnowolnionych (Dz. U. z 2011 r. Nr 21, poz. 112 z późn. zm.).

¹⁸ Ustawa z dnia 14 marca 2003 r. o referendum ogólnokrajowym (Dz. U. Nr 57, poz. 507 z późn. zm.).

¹⁹ Ustawa z dnia 15 września 2000 r. o referendum lokalnym (tekst jedn.: Dz. U. z 2013 r. poz. 706 z późn. zm.).

²⁰ Zob. A. Rakowska-Trela, *Prawa wyborcze osób z niepełnosprawnością intelektualną i psychiczną – perspektywa prawnoporównawcza*.

minacji osób ubezwłasnowolnionych ani też nie jest sprzeczne z generalną zasadą powszechności dostępu polskich obywateli do praw politycznych. Jak wskazuje jednak Ryszard Chruściak²¹, konstytucjonalizacja ubezwłasnowolnienia jako przesłanki pozbawienia czynnego prawa wyborczego, która nastąpiła w ustawie z dnia 19 kwietnia 1991 r. o zmianie Konstytucji RP, nie została poprzedzona szerszą debatą, w której zostałyby przedstawione argumenty przemawiające za takim rozwiązaniem.

Jak zauważa K. Zaradkiewicz, art. 62 ust. 2 Konstytucji RP nie wyklucza wprowadzenia w polskim prawie cywilnym nowego ustawowego kształtu ubezwłasnowolnienia, a nawet innej instytucji prawnej, która w sposób odpowiadający standardom Konwencji zapewni właściwą ochronę osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi czy psychicznymi. Chociaż taka możliwość teoretycznie istnieje, to wydaje się, że obecny standard międzynarodowy nakazuje raczej zmianę art. 62 ust. 2 Konstytucji RP, tak aby osoby z niepełnosprawnością intelektualną czy psychiczną nigdy nie były pozbawiane prawa głosu. Zdaniem Adama Bodnara²² w świetle wspomnianego wyżej standardu międzynarodowego jedynym rozwiązaniem jest przyznanie nieograniczonego prawa głosu osobom z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną. Jednocześnie na państwie spoczywa obowiązek podjęcia wielu działań, aby osoby te mogły skutecznie z tego prawa korzystać. Jak pokazują w swoich tekstach Anna Rakowska-Trela i Robert Rybski²³, ten standard nie jest jeszcze upowszechniony w krajach europejskich, a istniejące rozwiązania są bardzo różne. Można wskazać takie państwa, które zakładają automatyzm w pozbawianiu praw o charakterze publicznym, ale można wyróżnić też takie, jak: Austria, Finlandia, Holandia czy Szwecja, w których prawo udziału w wyborach jest konstytucyjnie zagwarantowane.

Osoby ubezwłasnowolnione pozbawiane są w Polsce także innych praw politycznych. O ile ograniczenie udziału osób ubezwłasnowolnionych w wyborach i referendach ma źródło w samej Konstytucji RP, to ograniczenia innych konstytucyjnych praw i wolności o charakterze

²¹ Zob. R. Chruściak, *Ubezwłasnowolnienie jako przesłanka pozbawienia praw wyborczych – aspekty konstytucyjne*.

²² Zob. A. Bodnar, *Międzynarodowe standardy praw człowieka a prawa wyborcze osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi lub psychicznymi*.

²³ Zob. R. Rybski, *Prawa wyborcze osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi w raporcie Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej z 2010 r. – wnioski dla Polski*.

politycznym w stosunku do tej grupy osób zostały ustanowione w ustawach. Anna Śledzińska-Simon²⁴ argumentuje, że wykluczenie z zakresu podmiotowego praw i wolności politycznych jest zasadne (z uwagi na konieczność ochrony praw i wolności innych osób) tylko wtedy, jeżeli korzystanie z tego prawa lub wolności polega ma indywidualnym i osobistym udziale określonej osoby w sprawowaniu władzy czy reprezentowaniu innych, a także jeżeli pociąga indywidualną i osobistą odpowiedzialność tej osoby za określone decyzje lub działania. Rozstrzygnięcia w tym zakresie powinny mieć charakter indywidualny. Zdaniem autorki warto rozważyć nałożenie na sąd obowiązku określania zakresu korzystania z publicznych praw podmiotowych przez ubezwłasnowolnionego w postanowieniu o ubezwłasnowolnieniu, a także wskazania, czy z praw tych może korzystać samodzielnie czy za pośrednictwem swojego pełnomocnika ustawowego (opiekuna).

Na koniec warto jeszcze opatrzyć krótkim komentarzem przyjętą w książce konwencję terminologiczną. Wspomniany został już problem z błędnym tłumaczeniem na język polski angielskiego terminu *legal capacity*. W książce termin ten tłumaczony jest bądź jako „zdolność prawna oraz zdolność do czynności prawnych”, bądź jako „zdolność w sferze prawa”. To ostatnie określenie jako najbardziej adekwatne przy tłumaczeniu angielskiego terminu *legal capacity* zaproponował prof. Adam Zieliński podczas wspomnianej konferencji pt. *Ubezwłasnowolnienie jak bariera dla ratyfikacji Konwencji ONZ o prawach osób z niepełnosprawnościami*. Inaczej też niż w oficjalnej wersji tłumaczony jest w niniejszej publikacji tytuł Konwencji. Oficjalna wersja tłumaczenia²⁵ brzmi: Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych. W książce posługujemy się tytułem Konwencja o prawach osób z niepełnosprawnościami. W moim przekonaniu takie tłumaczenie lepiej odzwierciedla wersję angielską tytułu *Convention on rights of people with disabilities* i jest jednocześnie wyrazem zmieniającego się podejścia do niepełnosprawności, gdzie bycie osobą z niepełnosprawnością jest tylko jedną z wielu cech, które dana osoba posiada, i nie definiuje jej w każdym aspekcie życia. Określenia te akcentują społeczne, a nie biologiczne uwarunkowania niepełnosprawności.

W książce nie są używane terminy „niedorozwój umysłowy” czy „upośledzenie umysłowe”. Określeniem używanym przez autorów jest

²⁴ Zob. A. Śledzińska-Simon, *Ograniczenia osób ubezwłasnowolnionych w zakresie konstytucyjnych praw i wolności o charakterze politycznym*.

²⁵ Opublikowana w Dzienniku Ustaw z dnia 25 października 2012 r. poz. 1169.

„niepełnosprawność intelektualna”, która oznacza niższy od przeciętnego poziom funkcjonowania intelektualnego. Podobnie autorzy starają się nie używać określeń „choroba psychiczna” czy „zaburzenia psychiczne”, preferując określenie „osoby z niepełnosprawnością psychiczną”. Posługiwanie się określeniami osoby z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną wyraża też dbałość o nieokreślanie tych kategorii jednym zbiorczym określeniem osób z zaburzeniami psychicznymi. Chodzi o niepowielanie istniejących stereotypów na temat zarówno choroby psychicznej, jak i niepełnosprawności intelektualnej. Te dwie niepełnosprawności stanowią dwa odrębne stany funkcjonowania i nie można traktować niepełnosprawności intelektualnej jako zaburzenia psychicznego²⁶.

Warszawa, maj 2014 r.

Dorota Pudzianowska

²⁶ Zob. na ten temat opracowanie M. Zimy-Parjaszewskiej, *Artykuł 12 Konwencji ONZ o prawach osób z niepełnosprawnościami a ubezwłasnowolnienie w Polsce*.

Zastrzeżenia i oświadczenie interpretacyjne Polski do Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami

1. Uwagi wstępne

Uchwalenie Konwencji ONZ o prawach osób z niepełnosprawnościami¹ stało się ukoronowaniem długiej drogi, jaką społeczność międzynarodowa przeszła w celu zapewnienia pełnego i równego korzystania ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności oraz poszanowania godności osób z niepełnosprawnościami. Do historii przeszły słowa ówczesnego Sekretarza Generalnego ONZ, który po przyjęciu Konwencji przez Zgromadzenie Ogólne powiedział: „dla 650 milionów ludzi z niepełnosprawnościami na całym świecie dzisiejszy dzień przynosi obietnicę początku nowej ery”. I choć Konwencja nie ustanawia żadnych nowych praw, nieznanych dotychczasowym aktom międzynarodowego prawa ochrony praw człowieka, to słowa Kofiego Annana nie były bezpodstawne. Świadczy o tym choćby niezwykle ostrożność, z jaką państwa sygnatariusze Konwencji, w tym wysoko rozwinięte kraje Europy Zachodniej, podeszły do jej ratyfikacji.

Konwencja nie tylko na nowo definiuje niepełnosprawność, istotnie poszerzając krąg osób uprawnionych, ale przedstawia znane już prawa

¹ Konwencja o prawach osób z niepełnosprawnościami, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych w dniu 13 grudnia 2006 r. na mocy rezolucji nr 61/106, weszła w życie w dniu 3 maja 2008 r. Polska podpisała Konwencję w dniu 30 marca 2007 r., a ratyfikowała w dniu 6 września 2012 r. Konwencja wiąże Polskę w stosunkach wewnętrznych i zewnętrznych od dnia 25 października 2012 r., po opublikowaniu jej w Dz. U. z 2012 r. poz. 1169.

i wolności w nowym świetle, uwypuklając specyficzne potrzeby osób z niepełnosprawnościami. Dla państw sygnatariuszy Konwencji oznacza to m.in. obowiązek podjęcia wszelkich środków, w tym ustawodawczych, w celu wdrożenia praw osób z niepełnosprawnościami, uwzględnienia ich specjalnych potrzeb w każdej polityce i każdym programie działania, a także przeciwdziałania dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność również w sektorze prywatnym². Wobec praw gospodarczych, socjalnych i kulturalnych wymienionych w Konwencji zastosowano formułę znaną z innych umów międzynarodowych odnoszących się do tzw. praw drugiej generacji. Państwa strony zobowiązały się podjąć kroki, wykorzystując maksymalnie dostępne im środki, w celu stopniowego osiągnięcia pełnej realizacji tych praw, bez uszczerbku dla tych zobowiązań zawartych w Konwencji, które zgodnie z prawem międzynarodowym mają skutek natychmiastowy³. Należy podkreślić, że ograniczenie to nie oznacza zupełnej dowolności państw w zakresie realizacji praw społecznych przysługujących osobom z niepełnosprawnościami, ale stanowi – po pierwsze – obowiązek maksymalnego wykorzystania dostępnych środków (tzw. zobowiązanie należytej staranności), po drugie zaś zobowiązuje państwa do zapewnienia pełnej realizacji tych praw w przyszłości⁴. Ponadto przy tworzeniu i wdrażaniu ustawodawstwa i polityki na rzecz implementacji postanowień Konwencji państwa strony powinny konsultować się i współpracować z osobami z niepełnosprawnościami i reprezentującymi je organizacjami.

Państwa, które podpisały Konwencję, świadome wyzwania wiążących się z wdrożeniem w życie jej postanowień w różny sposób podeszły do ratyfikacji tego dokumentu. Pierwsza grupa państw, reprezentowana m.in. przez Węgry⁵, ratyfikowała Konwencję niemal natychmiast po jej podpisaniu, uznając, że dostosowanie ustawodawstwa krajowego oraz praktyki działania organów publicznych albo w ogóle nie wymaga

² Zob. m.in. art. 4 ust. 1 lit. a, c, e KPON.

³ Zob. art. 4 ust. 2 KPON.

⁴ Szerzej na temat charakteru prawnego zobowiązań państw w zakresie realizacji praw gospodarczych, socjalnych i kulturalnych zob. T. Jasudowicz (w:) B. Gronowska i in., *Prawa człowieka i ich ochrona*, red. T. Jasudowicz, Toruń 2005, s. 100 i n.

⁵ Węgry podpisały Konwencję wraz z Protokołem fakultatywnym w dniu 30 marca 2007 r. oraz ratyfikowały te umowy jako drugie, po Jamajce, państwo na świecie w dniu 20 lipca 2007 r. Niespełna miesiąc później, w dniu 15 sierpnia 2007 r., Konwencję ratyfikowała Chorwacja. Pełna lista państw sygnatariuszy Konwencji znajduje się na stronie: <http://un.org/disabilities>.

zmiany, albo zmiana ta nastąpi sukcesywnie, w miarę możliwości finansowych państwa. Druga grupa, do której należy m.in. Polska, w pierwszej kolejności dokonała gruntownej analizy zgodności postanowień Konwencji z prawem wewnętrznym, a następnie bądź to usunęła stwierdzone nieprawidłowości w prawie krajowym⁶, bądź też wniosła stosowne zastrzeżenia do poszczególnych jej przepisów. Trzecia grupa państw, w tym m.in.: Finlandia, Holandia i Irlandia⁷, pomimo podpisania Konwencji nie ratyfikowała jej do chwili obecnej. Podstawową przyczyną takiego stanu rzeczy jest przekonanie tych państw, że prawidłowa implementacja postanowień Konwencji wymaga gruntownej reformy ustawodawstwa krajowego i pociąga za sobą poważne skutki finansowe⁸.

Istnieje wreszcie grupa państw, które wprowadziły ratyfikowały Konwencję, jednak złożone przez nie zastrzeżenia i oświadczenia interpretacyjne do jej postanowień podają w wątpliwość efektywność tej ratyfikacji. Problem ten oddaje oświadczenie złożone do Konwencji m.in. przez Islamską Republikę Iranu, zgodnie z którym postanowienia umowy są wiążące dla tego państwa jedynie w zakresie, w jakim nie są sprzeczne z prawem krajowym⁹. W zastrzeżeniu złożonym przez Repu-

⁶ Przykładem zmian ustawodawczych w polskim porządku prawnym, które miały na celu dostosowanie prawa krajowego do standardów ustanowionych w Konwencji, są m.in. nowe uprawnienia osób z niepełnosprawnościami w zakresie realizacji przysługujących im praw wyborczych zawarte w ustawie z dnia 5 stycznia 2011 r. – Kodeks wyborczy (Dz. U. Nr 21, poz. 112 z późn. zm.). Na szczególną uwagę zasługuje definicja wyborcy niepełnosprawnego (art. 5 pkt 11 k.wyb.), która bezpośrednio nawiązuje do definicji osoby z niepełnosprawnością zamieszczonej w art. 1 KPN. Innym aktem prawnym przyjętym w związku z podpisaniem Konwencji jest ustawa z dnia 19 sierpnia 2011 r. o języku migowym i innych środkach komunikowania się (Dz. U. Nr 209, poz. 1243 z późn. zm.).

⁷ Finlandia, Holandia i Irlandia podpisały Konwencję w dniu 30 marca 2007 r.

⁸ Nie oznacza to oczywiście, że sytuacja prawna osób z niepełnosprawnościami jest w tych państwach gorsza niż w innych państwach stronach Konwencji. Stanowisko Finlandii, Holandii i Irlandii należy odczytywać raczej jako potwierdzenie istotnych wyzwań postawionych społeczności międzynarodowej przez autorów Konwencji.

⁹ Oświadczenie Islamskiej Republiki Iranu: „W odniesieniu do artykułu 46, Islamska Republika Iranu oświadcza, że nie uznaje się za związaną jakimikolwiek postanowieniami Konwencji, które mogą pozostawać w sprzeczności z odpowiednimi przepisami krajowymi”. Podobne w treści zastrzeżenie złożyła Republika Salwadoru: „Rząd Republiki Salwadoru podpisuje niniejszą Konwencję o prawach osób z niepełnosprawnościami i Protokół fakultatywny do niej, przyjęte przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 13 grudnia 2006 r., w zakresie, w jakim ich postanowienia nie są sprzeczne lub nie naruszają reguł, zasad i norm ujętych w Konstytucji Republiki Salwadoru, w szczególności

■ Publikacja jest jedynym na rynku opracowaniem na temat praw osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną, w którym kompleksowo omówiono zarówno zagadnienia prawa międzynarodowego, jak i problemy prawa krajowego (instytucja ubezwłasnowolnienia, prawa polityczne). Łączy perspektywę teoretyczną z konkretnymi problemami i propozycjami ich rozwiązania. Autorzy przedstawiają zmieniające się podejście do praw osób z niepełnosprawnościami w prawie międzynarodowym. W wyniku zmiany międzynarodowego standardu praw człowieka w zakresie ochrony praw osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi lub psychicznymi dostrzegają konieczność zreformowania w polskim porządku prawnym instytucji ubezwłasnowolnienia oraz poszerzenia praw o charakterze politycznym takich osób.

■ Książka zainteresuje zarówno nauczycieli akademickich i studentów, jak i sędziów, adwokatów, radców prawnych, pracowników organizacji pozarządowych pracujących na rzecz osób z niepełnosprawnościami, polityków, pracowników administracji oraz wszystkich pracujących z osobami z niepełnosprawnościami.

ISSN 1897-4392
ISBN 978-83-264-3315-3

9 788326 433153

Cena 99 zł
(w tym 5% VAT)

Zamówienia:

infolinia 801 04 45 45, fax 22 535 80 01
zamowienia.książki@wolterskluwer.pl
www.wolterskluwer.pl
księgarnia internetowa www.profinfo.pl

9788326433153 W01P01